

DOI: <https://doi.org/10.31318/2786-8877.6.2023.291338>

ІЛЬІНА А. В.

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.
Доктор філософських наук, науковий співробітник (Київ, Україна).

Pyina, Anna. H. Skovoroda Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine. Doctor of Philosophical Science, Senior Research Fellow (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4921-5777>

© Ільїна А. В., 2023.

**НОВЕ МИСЛЕННЯ ЯК ТРАДИЦІЙНЕ:
РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ
СПАДЩИНИ В КОНЦЕПЦІЇ ЖАКА ДЕРРИДА**

**NEW THINKING AS TRADITIONAL:
REACTUALIZATION OF THE WESTERN EUROPEAN
LEGACY IN JACQUES DERRIDA'S CONCEPTION**

У ситуації різноманітних підходів, дискурсів і стилів, у якій перебувають сучасні гуманітарні дискурси (філософський, культурологічний, мистецтвознавчий тощо), як ніколи, актуалізується потреба реактуалізувати традиційні засади. У цьому контексті важливими методологічними ресурсами постають строге мислення і «нова простота», які, можливо, видаються досить різними шляхами вирішення проблем, порушених пост-сучасністю, але де факто вони виявляють спільне підґрунтя як такі, що зорієнтовані на чинник традиційності. Однак повернення до традиції відбувається не просто з урахуванням усіх надбань, якими мисленнєві й мистецькі дискурси збагатилися в післямодернову епоху: найбільш репрезентативними дієвцями таких традиційних «поворотів» здебільшого є ті автори, у творчості яких якнайвиразніше і якнайрадикальніше розвиваються «авангардні» ідеї і тренди, по суті, висновком з яких саме й постає зазначене звернення до традиції.

Яскравими прикладами таких тенденцій у музичному дискурсі є творчий поступ Валентина Сильвестрова; у царині філософської думки — інтелектуальний шлях Жака Дерріди. У працях авторки цієї статті [Льїна, 2005; 2010] на методологічній основі постмодерністського дискурсу розглянуто феномен специфічної традиційності, властивої творчості Валентина Сильвестрова¹. У пропонованих матеріалах обмежуся виміром філософської проблематики, крізь призму деридіанського підходу визначаючи засади такої значущої мисленневої парадигми, як трансценденталізм. Останній має подвійну функцію: як один із найбільш впливових напрямів традиції, на яку спрямована деконструкційна стратегія Жака Дерріди, і як джерело багатьох революційно новаторських моментів, якими репрезентує себе (пост)сучасне філософське мислення.

В одній із праць [Льїна, 2020] запропоновано концепцію, яку визначено як «гіперболічний трансценденталізм». Ця концепція:

1) становить результат і підсумок аналізу й систематизації підходу до трансцендентальної філософії, що перебуває на ґрунті деконструкційного мислення;

2) оприявнює імпліцитні тенденції трансцендентальної настанови взагалі, яка від початку характеризується гіперболічністю;

3) позиціонується як чинний внутрішній ресурс трансцендентальної традиції для подальшого розвитку, окреслює одну з можливих перспектив розгортання і збагачення останньої в умовах філософського й культурологічного сьогодення.

Концепції деконструкції належить особливе місце серед філософських проєктів сучасності. Важко переоцінити її впливовість не лише щодо суто філософського, а й культуро-

¹ Оскільки поняття «постмодернізм» не з'ясовано остаточно, серед дослідників немає одностайності у його тлумаченні, — окремі фрагменти моєї кандидатської дисертації було присвячено проблемі виявлення ознак постмодерністського мислення в аспекті його мовно-методологічних чинників: поза його, так би мовити, сюжетними втіленнями.

логічного, політологічного, мистецтвознавчого дискурсів ХХ–ХХІ століть. Отже, поза сумнівом, для сучасної гуманітарної думки концепція деконструкції стала подією. Що ж саме означає і в чому виявляється «подія Дерріди»? Який напрям і спосіб мислення вона запроваджує і вмотивує? Насамперед термін «деконструкція» асоціюється з безпрецедентно ризикованими спробами критично переосмислити засади західноєвропейської інтелектуальної традиції, її базис, несні конструкції метафізичного дискурсу або, якщо скористатися термінологією самого Дерріди, дискурс логоцентризму. Поняттям «логоцентризм» він охоплює всі ті мисленнєві принципи, які, вкорінені в європейську ментальність, складаючи її фундамент, породжують різні проблемні ефекти: насильство, кризовий стан системи тощо. Зокрема, логоцентристськими мішенями деконструкції є ідеї присутності, першоначала (оригінальності), унарності (простоти), тотальності, ієрархічності тощо. Отже, деконструкційному поваленню підлягають засади традиції як традиції метафізичної, логоцентричної, догматичної. Але другий, альтернативний вимір традиції робить останню об'єктом критичної рецепції з боку Дерріди, джерелом методів і сенсів, які в рамках деконструкційної рефлексії підлягають своєрідному очищенню і певній радикалізації.

Мотив відданості традиції, який у пізніх текстах Дерріди набуває експліцитної форми, прочитується вже в його ранніх творах і працях середнього періоду. Тут варто провести паралель із творчістю Сильвестрова, для якої мотив «музики минулого» є вельми значущим від початку, але його очевидність і артикульованість у пізніших творах дає змогу «реставрувати» відповідні моменти в більш ранніх опусах автора.

Аналізуючи проблему традиційності щодо деконструкційної філософії, насамперед варто порушити питання: 1) які ж саме аспекти філософської традиції перебувають у центрі уваги Дерріди і 2) до якої ланки західноєвропейської мисленнєвої традиції можна зарахувати філософію деконструкції? На мою думку, яку я обстоюю і вмотивовую в монографії [Льбіна, 2020], деконструкційна філософія являє собою

своєрідну варіацію трансцендентального мотиву. І вона не просто становить одну з багатьох філософських концепцій трансцендентального кшталту, а натомість постає взірцевою версією трансценденталізму, поряд із такими значущими проєктами, як філософії Імануеля Канта і Едмунда Гусерля. Зусилля деконструкції в суттєвий спосіб спрямовуються на критичну реконструкцію трансцендентального мислення, його радикалізацію і гіперболізацію.

Наступне питання, яке виникає в наших рефлексіях, таке: чому саме трансцендентальна ланка філософської традиції виявилася для Дерріди найбільш принадливою і продуктивною як підґрунтя для розгортання його концепції?

Зазначимо, що трансцендентальне мислення характеризується амбівалентним статусом у філософській традиції. Його значення для європейської філософської традиції є непересічним. З одного боку, трансценденталізм — це взірцеве втілення споконвічних домагань і прагнень європейської філософії. На думку видатного представника трансцендентальної традиції, засновника феноменологічної філософії Едмунда Гусерля, хоча вперше трансценденталізм постав як певна теорія саме у філософії Канта, потрібно усвідомити, що ідея трансцендентальної філософії є іманентно властивою філософії взагалі — як певний вічний сенс, що й надалі залишатиметься притаманним їй у процесі подальшого розвитку [Husserl, 1974, p. 53]. З іншого боку, здійснений у працях Канта трансцендентальний поворот передбачає радикальну новизну способу філософування. Принципи трансцендентального мислення радикально змінюють уявлення як про спосіб філософування, так і про його предмет, що з необхідністю тягне реорганізацію і ре-інтерпретацію визначальних параметрів філософського дискурсу. Умовою можливості «трансцендентального зсуву» є поворот від об'єктів мислення до самого мислення: отже, власне способи філософування постають об'єктами філософської рефлексії. Найбільш загальними аспектами такого зсуву є зміщення фокусу уваги зі «що» предмета на «як» способів його тематизації, із субстанції — на відношення, із центру — на межі, з реального —

на можливе, з актуального об'єкта — на інстанцію його можливого конституювання, яка в різних трансцендентальних концепціях може визначатися як суб'єкт або свідомість, або текст (письмо).

Суттєвими атрибутами трансцендентального мислення є ригористичність, радикалізм і гіперболічність. Також важливою ознакою трансцендентальної філософії є її принципово відкритий і незавершений статус можливості, проєкту, ідеї, як її загальна характеристика може розглядатися Кантова концепто-метафора *als ob* («як нібито»).

Трансценденталізм, як тип радше мисленнєвої настанови, ніж завершеної системи або вчення, припускає й утворює множину варіацій. Кожна з них керується певним набором принципів, що обираються із загального арсеналу трансценденталістських ресурсів (причому ресурсів здебільшого методологічного порядку) і їх використовує як концептуальний фундамент.

Окрім зазначених найзагальніших принципів трансцендентального мислення, наведу базові характеристики, що вирізняють трансцендентальний спосіб філософування як специфічний модус і стиль філософського мислення. Важливим нюансом є те, що ці, так би мовити, «предикати трансцендентального» становлять мережу: тобто, перебувають у тісному зв'язку взаємного визначення, уможливлення і зумовлювання. Вони не співіснують паралельно, а взаємодіють.

Отже, визначимо засадничі ознаки мислення трансцендентального типу:

1. Конститутивна функція принципів відношення і відмінності — вихідна характеристика, бо на ній ґрунтуються інші параметри трансцендентальності. Головним статусом принципу «відношення-відмінності» трансцендентальне мислення відрізняє себе від філософій, що спираються на ідею субстанції як Речі, Першоначала, граничного «Що». У концепціях Канта, Гусерля й Дерріди базовими втіленнями принципу відношення-відмінності є, відповідно, апріорний синтез, кореляція й *différance*.

2. Відповідно, панівний статус у концептуальних системах філософій трансцендентального типу мають поняття, які:

а) виражають ідею відношення (відмінності) — синтез, інтенційність, кореляція, розрізнення, апорія тощо;

б) утворюють дистинкцію, яка має фундаментальний або взірцевий статус для цієї системи й не редукується до «первиннішого» Одного: ноеза-ноема, трансцендентальне-емпіричне, актив-пасив, ґенеза-структура і т. п.;

в) постають як амбівалентні концепти, що конститууються саме як відмінності та, відповідно, не підлягають редукції до одного зі своїх сенсів (які, згідно з логікою «здорового глузду», є взаємовиключними).

3. Критична настанова — мисленнева інтенція на граничну проблематизацію, що зрештою робить своїм об'єктом мислення як таке.

4. Зміщення у фокусі філософського запитування зі «що» на «як», з чим пов'язане антисубстанціалістське й панметодологічне спрямування трансцендентальної філософії.

5. Зміщення в модальності запитування (і запитуваного) з «є» на «можливо», корелятом якого в практичній царині є «належно». Панівний, навіть гіперболічний статус ідеї можливості, що замість однієї з модальностей буття або пізнання набуває значення фундаментального принципу: вихідної мисленневої настанови і граничного критерію в обґрунтуванні.

6. Відповідно, місце метафізичного пошуку першооснови посідає пошук граничних умов можливості деякого X (яким може бути досвід чи значення, або істина та її корелят — очевидність, або — у випадку Дерріди — навіть філософія взагалі). Метод пошуку при цьому може варіюватися від останнього обґрунтування до граничного запитування.

7. Фундаментальне значення принципу конституювання як типу амбівалентного відношення, що поєднує в собі характеристики конструювання і прояснення, формування й оприявлення.

8. Принципова апоретичність, зумовлена — послуговуючись деридианською формулою — *завжди вже* «вписаністю» ідеї *іншого* до первинної настанови трансцендента-

лізму на єдність і самодостатність суб'єкта мислення та / або пізнання.

9. Чільне місце в трансцендентальному дискурсі посідає часова проблематика (метафорика). Як принцип упорядкування відмінностей, час при цьому сам по собі постає носієм засадничої відмінності.

10. Авто-референтність: теорія, концепт, висловлювання або текст постають власним об'єктом (показовим прикладом утілення цього принципу є подвійний генетив «критика чистого розуму»). Ґрунтуючись на трансцендентальній апорії, авто-референтність артикулює питання про власні межі системи або структури, спрямовуючи зусилля на легітимацію і водночас проблематизацію останньої.

11. Деконструкція суб'єкт-об'єктної опозиції (передумовами стирання — або, принаймні, «пом'якшення» цієї фундаментальної дистинкції є вказані принципи авто-референтності й конституювання).

12. Підвищена увага до проблеми синтаксису: загалом, до сфери «філософського синтаксису» належать ідеї предикативності й категорності, але Дерріда надає філософського значення також тематизації мовно-синтаксичних елементів (префіксів, прийменників, зв'язок, заперечної частки тощо).

13. Вагомий статус ідеї межі та пов'язаних з нею концептів. Своєрідність трансцендентального типу філософського мислення значною мірою визначається амбівалентністю функції межі: як обмеження і як можливого переходу; причому акцент на можливості може набувати конотації нездійсненності.

14. Значення ідеї та принципу повторності. Переважно цей чинник оприявнюється на ґрунті квазі-трансцендентальної філософії Дерріди. Здавалося, можна було б його вважати суто деконструкційним. Утім, ряд факторів вказує на можливість ре-конституювання його універсальної значущості для ригористичного трансценденталізму загалом.

15. Специфіку трансцендентального мислення значною мірою характеризує аспект, що може бути схоплений у концепто-метафорі зсуву. Зсув постає альтернативою власне

принципу альтернативності. Замість знищення або повалення альтернативного елемента опозиції, зсув передбачає зміну настанови, ракурсу, перспективи, запроваджуючи не альтернативне — а *інше*.

16. Настанова на радикалізм або гіперболічність. Причому найпершим чином радикалізація (гіперболізація) стосується власних основ трансцендентального мислення.

Зазначена амбівалентність статусу самого трансценденталізму стосовно традиції європейської філософії відтворюється в амбівалентності деридианського ставлення до трансцендентальної спадщини. З одного боку, трансцендентальна парадигма перебуває в центрі критичної програми Дерріда, спрямованої на філософію логоцентризму загалом. Тобто, трансцендентальна філософія виступає для деконструкції взірцевим прикладом західноєвропейського типу мислення. З іншого боку, сам Дерріда зрештою приходиться до самопозиціонування як квазі-трансцендентального, або ультра-трансцендентального філософа.

Розглядаючи деконструкційну філософію в горизонті ідеї гіперболічного трансценденталізму — як трансцендентальний проєкт *par excellence*, я значною мірою спираюся у своїх міркуваннях на семантику поняття «квазі-трансцендентальне», як воно використовується власне у працях Дерріда і його інтерпретаторів. В основі деконструкційної ідеї квазі-трансцендентального лежить настанова на гіперболізацію засад трансцендентального мислення, яка, згідно з особливостями трансцендентального дискурсу, передбачає момент критики як свою сутнісну складову. Важливо зауважити, що в рамках квазі- або ультра-трансцендентального дискурсу на перший план виходять певні аспекти трансцендентального мислення, що в межах «класичного» трансценденталізму зазнають своєрідної маргіналізації.

Серед багатьох трансцендентальних питань і принципів, які Дерріда піддає водночас критиці і гіперболізації, хотілося б особливо наголосити на двох позиціях:

1. Проблема відношень між трансцендентальним і емпіричним, що лежить у самому осерді трансцендентального

мислення. Дерріда загострює засадничу амбівалентність цих відношень: як протиставлення і водночас перекривання; а також гіперболізує аспект відношення-відмінності: трансцендентальне постає таким тільки щодо емпіричного і навпаки.

2. Наріжне питання трансценденталізму: питання про умови можливості. У деридианських текстах воно набуває радикальної форми, а саме: запитання про «умови неможливості». Деконструкційний концепт не-можливості «інтегрує» в себе можливість і неможливість, знов таки, пом'якшуючи опозицію між ними — зокрема шляхом викриття неможливої складової в можливості як такій (адже остання не є дійсністю, і не обов'язково є здійсненою).

Насамкінець, хотілося б згадати про особливий тип універсальності, що вибудовується на засадах трансцендентального мислення й увиразнюється в рамках його деконструкційного прочитання. Погоджуючись із радикальними претензіями на універсалізм, традиційними для західно-європейського філософського дискурсу, трансцендентальна думка пропонує особливий підхід до універсальності: її універсалістські домагання поєднуються з увагою до чинників іншості й сингулярності. На противагу традиційному універсалізму метафізичної (логоцентристської) настанови, що керується принципами тотальності, підпорядкування (присвоєння), простоти і єдиного, універсальність, побудована на засадах трансцендентального мислення, ґрунтується на принципах відношення і відмінності. Універсалізм трансцендентального типу, на відміну від універсалізму «догматичного» кшталту, не залишає за межами універсального його інше — партикулярне або сингулярне, а залучає *інше* в царину універсального. Причому, якщо трансцендентальний універсалізм кантівського і гусерлівського зразка передбачає «вписування» інакшості в середину ідентичності, прагненням деконструкції є «розкриття» системи в напрямі радикально (універсально) *іншого*, що й стає запорукою сягання такою системою своєї ідентичної універсальності.

Особливості трансцендентального універсалізму стосуються й власне ідеї трансцендентального. Якщо в Кантовій концепції *трансцендентальне* постає водночас і як «пом'якшення» опозиції «раціональне — емпіричне»¹ (як своєрідна конвергенція її термінів-складових), і як протилежність емпіричному (утворюючи нового рівня опозицію «емпіричне — трансцендентальне»), то універсалістський потенціал деридианського *квазі-трансцендентального* визначається його розташуванням уже «на межі відмінності між трансцендентальним та емпіричним», згідно із влучним визначенням Родольфа Ґаше [Gasché, 1997, p. 317].

Проблема універсалізму трансцендентального кшталту утворює альянзи до проблеми цілісності у творчості Сильвестрова, досліджуваної в дисертації авторки цієї публікації [Гльїна, 2010]. Подібно до (квазі) трансцендентального мислення, сильвестрівський дискурс послуговується чинниками відмінності, відношення і межі в розбудові цілісності особливого кшталту, засади якої відображаються в ідеї *метамузики* як наскрізного регулятиву сильвестрівської творчості. Показово, що важливим аспектом цілісності (або універсальності), до якої апелює і прагне сильвестрівське мислення, є цілісність європейської музичної традиції.

Підсумовуючи, зазначимо: оскільки суттєвою характеристикою трансцендентальної філософії є відкритість, можливість і «проективність» (можна сказати, що трансценденталізм існує переважно у формі власної ідеї), то, відповідно, запропонована концепція трансцендентальності як певної настанови, як *Stimmung'u* філософського мислення, не може і не має претендувати на завершеність. Вона радше накреслює шлях дослідницьких можливостей, відкриваючи широкий горизонт для подальших рефлексій. Як не лише готовий взірець строгого мислення, а й перспективне джерело

¹ Необхідно уточнити, що метафорою «пом'якшення» (на противагу і загостренню, і нівелюванню) як характеристики особливостей відношень між опозиційними елементами в сучасному мисленні ми завдячуємо Н. Герасимовій-Персидській [Герасимова-Персидская, 2016].

прийдешніх інтелектуальних проєктів і трендів, трансцендентальний дискурс, як уявляється, постає плідним ресурсом для радикального креативного переосмислення сьогоденних проблем не тільки філософського, а й культурологічного, мистецтвознавчого дискурсів, ресурсом, який водночас відсилає до європейської мисленнєвої традиції, що значною мірою виявляється традицією новизни.

Список використаної літератури

1. Герасимова-Персидская Н. А. Время в музыке начала XXI века // *Liber Amicorum Людмиле Ковнацкой* / под ред. О. Манулкиной, Л. Адэр, Н. Дроздецкой. Санкт-Петербург : Библиороссика, 2016. С. 405–411.

2. Ильина А. В. К проблеме художественной целостности в творчестве В. Сильвестрова // *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. Вип. 48 : Художня цілісність як феномен музичної творчості та виконавства. Київ, 2005. С. 175–185.

3. Ильина А. В. Проблема цілісності в музиці В. Сильвестрова : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 Муз. мистецтво / Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2010. 229 с.

4. Ильина А. В. Трансценденталізм *par excellence*: деконструкційна перспектива. Київ : Інтерсервіс, 2020. 622 с.

5. Gasché R. *The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection*. Cambridge : Harvard UP, 1997. 348 p.

6. Husserl E. Kant and the Idea of Transcendental Philosophy (T. E. Kein, Jr., & W. E. Pohl, Trans.) // *The Southwestern Journal of Philosophy*. Arkansas. 1974. № 5 (3): Husserl Issue. P. 9–56.